

Dr.Tarih Dostuyev
Tarih Bilimci

ORTAÇAĞ KENTİ ŞEMKİR ARKEOLOJİK KAZILARIN IŞIĞINDA

ORTA ÇAĞLARDA AZERBAJCAN'DA ÇOK SAYIDA YOĞUN NÜFUSLU, İYİ İNŞA EDİLMİŞ, GÜÇLÜ SAVUNMA DUVARLARI, ANITSAL YAPILARI, YER ALTI SU BORULARI, SIHHİ TEÇHİZATLI, KAPALI PAZARLARI, TİCARET DEPOLARI VE GELİŞMİŞ ZANAATI OLAN KENTLER MEVCUTTU.

Onların arasında, antik kent olarak bilinen Şemkir de bulunuyordu. Arap işgalini anlatan 9. yy. tarihçisi Ahmet el-Balazuri yazıyordu: "...Salman ibn Rabia al-Bahili (Arap komutan -T.D.) antik kent sayılan Şamkur'a ordu göndererek bu kenti işgal etti" (Baladzori, 1927,s.14). Bu bilgi, Şemkir'in daha 7. yüzyılda antik kent olduğunu gösteriyor. İslam ve Batı gibi iki uygarlığın kesişme noktasında, İpek Yolunun güzergâhında bulunan bu kent, Ortaçağ Azerbaycan'ının askeri-siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamıştır. Kent en çok 11-12. yüzyıllarda gelişim göstermiştir. Şemkir sadece bilim adam-

larını, tüccarları ve zanaatkârları değil, işgalcilerin de dikkatini çekiyordu. 13. yüzyılın 30'lu yıllarında aralarında Şemkir'in de bulunduğu Azerbaycan'ın birçok kenti Moğol orduları tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmişti. Geç Ortaçağ'da Şemkir kenti harabeye dönmüştü. Kentin kalıntıları bile etkileyiciydi. 12. yy. Rus gezgini Arseniy Suhanov yazıyor: "...boş, büyük ve kerpiçten bir kentten geçtik, yerden taşlı, içerisi ise farklıydı; her iki tarafta duvarlar tahrip olmuş, kerpiç minare yüksek ve çok güzel görünüyordu, burada nehrin üzerindeki köprü de kerpiçtendir..." (Ortodoks-Filistin, 1889,s.103).

Şemkir Azerbaycan Cumhuriyeti-

ti'nin batı bölgesinde, Şemkirçay nehrinin sol kıyısında, 40°50'11,45"N, 46°07'44,19"E koordinatlarında yerleşiyor. Azerbaycan Bilimler Akademisinin Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Bölgesel Kalkınma kamu kuruluşunun ortak projesiyle 2007-2012 yıllarında Şemkir'de geniş çaplı arkeoloji kazıları yapılmıştır.

Arkeolojik çalışmaların en başarılı olanlardan biri de kentin istihkâmının araştırılması olmuştur. Azerbaycan'ın Ortaçağ kentlerinin savunma yapılarının topografik koşullarla sıkı bağlantısı olduğu bilinmektedir. Azerbaycan'ın diğer ovalık kentleri gibi, Şemkir'in sa-

vunma yapıları suni yollarla yapılmıştır. Kale sayesinde kent yeterli derecede güvenliydi.

Kale kentin doğusunda, Şemkirçay nehrinin sol kıyısında yerleşiyor. Güneyden kuzeye uzanan dik dörtken biçimindeki kale bir hektardan fazla alanı kaplamaktadır. Arkeolojik çalışmalar sırasında kalenin planlaması, yapım unsurları ortaya çıkmış, Ortaçağda inşa edilen bu yapının inşaat ve bakım tarihi ve dönemlerine ilişkin yeni veriler elde edilmiştir. Arkeolojik kazılar zamanı kalenin doğu, güney ve kuzey duvarlarının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Günümüze kadar gelen duvarların yüksekliği 5,5-7,5 m, eni ise 3,2-4 m arasında değişiyor. Arkeolojik kazıntılar kale surlarının temelini arazi ve toprağın özelliğine göre değiştirdiğini göstermiştir. Yani doğu duvarının kuzey-doğu kulesinin temeli ve tabanını güçlü ve yekpare, iki aşamalıyken, merkez kule için buna ihtiyaç yoktu. Çünkü burada toprak çok sertti.

Kale surları kombine olarak, pişmiş tuğla, kaldırım taşı ve yontulmuş be-

yaz taşlardan yapılmıştır. Ortaçağ mimarları ve inşaatçıları duvar kaplamasına çok dikkat etmişlerdir. Kombine örme uygulayarak askeri mimarisinin şaheserini yaratmışlar. Şemkir'in, Arnan mimarlık okulunun merkezlerinden biri olduğunu da belirtmek gerekir. Duvarların çok renkliliği, kombine yapısı bu mimarlığın özelliklerindedir.

Arkeolojik verilere göre kale surları 11. yüzyılda inşa edilmiş ve birkaç kez tamir edilmiştir. Moğollar tarafından yıkıldıktan sonra surlar harabeye dönmüştür. Yıkılmış duvarların yeniden yapılanması oldukça geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Surların yeniden yapılan kısımları kabalığı ve basitliği ile farklılık göstermektedir.

8-10. yy. kentin, nehir taşı ve kerpiçten yapılmış kale surları ile korunduğu ortaya çıkmıştır. Duvarın alt sıraları alçı harcı kullanılarak nehir taşlarından yapılmıştır. Duvarın üst sıraları ise kerpiç tuğladan inşa edilmiştir. 11. yüzyılda paralel şehir surları inşa edilmiştir. Her iki sur, Arran mimarlık okuluna özgü olan kombine örgü ile yapılmıştır. Aralarındaki mesafe 10 metreye ulaşmaktadır. Dış duvar eski duvar boyunca yerleşmekteydi. Şehrin kale surlarının açıldığı ve ince-

lendiği 5. kazının diğerlerinden farklı olarak çift katlı olduğunu kaydetmek gerekiyor. Kale surlarının sıkı bir şekilde kaleye yaklaşarak üst katta dar bir koridor oluşturarak onunla birleşiyor. Bu duvar ve kule kale surlarına ve kulesine paraleldir. Duvarlar arasındaki mesafe 4-4,3 m'dir. 5. kazının alt katında ise açılan duvarın uzunluğu 80 m, eni ise 3,8 m'dir. Duvarın bu kısmı dört yarım dairesel yekpare kulelerle pekiştirilmiştir. Kentin paralel ve iç savunma duvarlarının uzunluğunun

27,5 m olduğu tespit edilmiştir. Güney cephede bulunan kapılar iki yan kule ile korunuyordu, güney kule ise daha çok tahrip edilmiştir. Her iki kule büyük bir ustalikle yerel beyaz taşlarla kaplanmıştır. Kule arasındaki mesafe 4-4,1 m'dir.

Dış cephenin ikinci ve üçüncü kuleleri arasındaki alanda kemerli yapı ortaya çıkmıştır. Bu da şehir surlarına bitişiktir, yani kale duvarı onun batı duvarını oluşturuyor.

Arkeolojik kazılar zamanı, Şemkir'in sivil yapıları ile ilgili değerli bilgiler elde edilmiştir. Kalenin kuzey-doğu kısmında, 9. yy-da inşa edilmiş anıtsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı avlu tipi olup, yaklaşık 0,25 hektarlık bir alanı kaplamaktadır.

Yapının kompozisyon düzeninde, merkezde, etrafında çok sayıda odanın bulunduğu dörtgen avlu yerleşiyordu. Dış duvar savunma özelliği taşıyor, yarı dairesel ve dikdörtgen kuleli kasırların duvarlarını hatırlatıyor.

Minai seramik, XII. yy başları - XIII. yy.

Cilalı seramik, IX. yy.

Cıvalı seramik, XIII. yy.

Arkeolojik kazılarla yapının doğu kısmı nispeten iyi incelenmiştir.

Avluda, doğu, kuzey ve güney duvarlar boyunca yedi kolonun kalıntıları bulunmuş ve incelenmiştir. Kolonlar kerpiç tuğla ve pişmiş tuğladan yapılmış, arkaik stili ile seçilmektedir. Nispeten iyi korunmuş kolonun yüksekliği 3,2 metredir.

Başlangıçta yapının zemini kireç siva ile kaplıydı. Daha sonra ise avluya pişmiş tuğla döşenmiştir. Doğu ve güney duvarlar boyunca ve kolonların etrafında, kalınlığı 25-30 cm olan, tuğla ve kireçtaşından tabaka bulunmuştur. Bu tabakanın balkon tavanının çökmesi sonucu olduğu tahmin edilebilir. Burada, alçıdan yapılmış çok sayıda mimari dekorasyon parçaları bulunmuştur. Bunların bir zamanlar yapının kornişini oluşturan mimari dekorasyon parçaları olduğu tahmin

edilmektedir. Bu parçalarda geometrik ve süsleme unsurları ve oyma ile işlenmiş Arap alfabesinden harfler bulunmaktadır.

Avlunun doğu duvarında dört, güney duvarında ise iki kapı yerinin izleri tespit edilmiştir. Daha sonralar onlar kerpiçle örülmüştür. Kapı yerlerinin eni 1,23 cm'dir. Doğu kısmında dört oda bulunuyordu, onlardan biri kısmen, diğer ikisi tamamen kazılmış, dördüncünün incelenmesi ise daha yeni başlamıştır. Bunlar dikdörtgen ve dörtgen şeklindedir. 5-7 numaralı odalar yapının güney kısmında bulunmuştur.

Odaların duvarlarının alt kısmı alçı harcı kullanılarak nehir taşlarından yapılmış, üst kısımlar ise 30x30x8 cm ölçüdeki kerpiçten yapılmıştır. Duvar kalınlığı 1,6-1,68 metredir. Duvarın yüksekliği bir metreden fazladır. Dış duvar kalınlaştırılmış, eni 3,2-4 metredir. Dış doğu duvarın tadilatı zamanı, kerpiç tuğladan olan duvar kısmen tuğla ile kaplanmıştır. Taş örgüden tuğlaya geçiş yerinde, depreme karşı ahşap kalıntılar bulunuyor. Kalıntılara bakılırsa, kirişlerin çapı 14-16 cm'dir. Yapı duvarları kalıntılarının yüksekliği 3,8 metredir.

Avlunun batı tarafında kerpiç tuğladan yapılmış duvarın kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Duvar 7F karesinde kolona birleştirilmiştir. Bu duvarın uzunluğu 17,5 m, alt kısmın eni 1,6 m, üst kısmın eni ise 1,1 metredir. Duvar ka-

Cıvalı tabak, XII. yy.

lıntılarının yüksekliği 3,6 metredir. Bu duvar, avlunun batı duvarının önünde, eni 3,3 m olan koridor oluşturuyor. Avlunun kuzey-batı köşesinde güçlü yangın tabakası tespit edilmiştir. Yoğun kömür ve kül tabakasında, yanmış toprakta, farklı kategorideki bulguların yanı sıra kömürleşmiş şeftali,

Boyalı sürahi, XII. yy.

XII-XIII. yüzyıllara ait seramikler

Ok başlıkları, XI-XII. yy.

erik, kızılıçık, karpuz, salatalık çekirdekleri de ortaya çıkarılmıştır. Tüm bunlar yangının yaz aylarında – Ağustos veya Eylül başlarında kasıp kavurduğunu tespit etmektedir.

7. kazıda bulunan inşaat kalıntıları şehirdeki büyük yapıya aittir. Yapının 200 metre karelik alan üzerindeki ana binası, kalıntılara göre, dörtgen şek-

Su tesisatı

lindeymiş. Bir kısmı kazıların dışında kalan diğer yapılar ona güneyden, doğudan ve kuzeyden birleştirilmiştir. Bu yapıda oda sayısının 10'dan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Yapının ana binası bölme duvarlarla çeşitli boyutlardaki odalara ayrılmıştır. 8 ve 9 No'lu odaların arasındaki bölme duvar, kerpiç desenden yapılmış dekorasyonu ile seçiliyor. Dekor, dikdörtgen, üçgen, trapez, eşkenar dörtgen şeklinde küçük boyutlardaki kerpiçlerden yapılmıştır. Yapının bazı odalarının zemininde farklı düzeylerde kerpiç zemin kalıntıları bulunmuştur. Kazının güney kısmında, bu yapıya güneyden yöneltilen ve seramik borulardan yapılmış su kemeri kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.

Bu yapının arkeolojik araştırmalarının ilk sonuçları, şehrin merkezinde son derece süslemeli çok odalı anıtsal

yapıların mevcut olduğunu gösteriyor. Kentin imar sorunları başarılı bir şekilde çözülmüyordu. Vatandaşların içme suyuna olan ihtiyacını karşılamak için kehrizler (sarnıçlar) ve seramikten yapılmış su boruları inşa ediliyordu. Şemkir'de ortaya çıkarılan yer altındaki kerhiz, Ortaçağın mükemmel su

tesisidir. Ovdanı (bir nevi sarınc) hatırlatan ve kireç harcı kullanılarak kerpiçten yapılan yer altı su tesisi kayda değerdir. Yapının giriş yeri üçgen şeklindedir. Binaya kuzey taraftan, pişmiş tuğla ve yerli beyaz taştan yapılmış 13 basamaklı merdivenle giriliyordu. Su tesisinde yüksekliği 1,95 m, derinliği

Kazı çalışmaları, alt tabaka

80 cm olan sivri kemer şeklinde niş yapılmıştır. Havalandırma için yapının doğu duvarına seramik borular monte edilmiştir. Zeminde, ağzı pişmiş tuğladan yapılmış ve sekiz köşe şeklindeki

havuz-küp yerleştirilmiştir. Buraya su, kaynaktan seramik borularla akıyordu.

Kentte geniş bir kanalizasyon sistemi faaliyet göstermekteydi. Sağlık amaçlı yapıların kalıntıları şehirde

olduğu gibi kalede de ortaya çıkarılmıştır. 5. kazının alt kısmında şehir çapındaki özelliğe sahip kanalizasyon tesislerinin kalıntıları bulunmuştur. Tesis nehir taşı ve "zeyemtaş" denilen beyaz taşlardan inşa edilmiştir. Kanalizasyon hattının batıdan kuzeye yönlendirilerek şehir kapısından geçtiği tespit edilmiştir. Şehrin dış duvarında tesis, kemer şeklinde olup pişmiş tuğladan yapılmıştır.

12. yy. kanalizasyon hatlarının kalıntıları kentin kuzey-doğu bölgesinde, 6. kazıda ortaya çıkarılmış ve incelenmiştir. Büyük ihtimalle, 5. kazıda ortaya çıkarılan şehir çapındaki kanalizasyon tesisleri ile bağlantılıydı. Kanalizasyon kalıntıları 18,3 metrelik alanda araştırılmıştır. Kale arazisinde ortaya çıkarılan kanalizasyon tesisi 9-10. yüzyıllara aittir.

Arkeolojik kazılarda iş aletleri, si-

lahlar, sade ve cilalı seramikler, metal kaplar, cam kap parçaları, pencere camı örnekleri, takı ve sikkeler bulunmuştur. Daha çok seramik ürünler hâkimdir. "Minai" tipi Selçuklu fayans ürünleri sanatsal yönü ile ayrıcalık göstermektedir.

Arkeolojik kazılarla ilginç mimari dekorasyon örnekleri – beş köşeli tuğla kaplama, çini örnekleri, geometrik, bitkisel ve epigrafik süslemeli alçı levhalar ortaya çıkarılmıştır. Üzerinde el izleri olan tuğlalar dikkat çekmektedir.

Şemkir'de bulunan ithal ürünler, ağırlık taşları, özellikle bakır, gümüş ve altın sikkeler, ticaretin niteliği, boyutu ve yönünü tahmin etme imkânı sağlamaktadır.

Epigrafik buluntuların sayısı çok değildir. Alçı yüzeye oyma ile Arapça yazılan yazıda deniliyor: "...güç Allah'a aittir...".

Buluntular arasında haç taşarın parçaları da bulunuyor. Üzerlerinde Alban haçı bulunuyor. Bu haç taşların bordürleri, 10. yüzyıldan başlayarak yerli Alban kültürü için karakteristik olan karmaşık örgü ile süslenmiştir. Şemkir bulguları, bu dekorasyon kullanımını doğrulayan en erken örneklerdir. Benzeri dekorasyona 11. yy. Macaristan sanatında da rastlandığını not etmek gerekiyor. Bu bir tesadüf değildir, çünkü Macarların ataları olan ve "siyavudiya" adlanan Hıristiyan halk 8-9. yy. Gence-Gazak ovalığına yerleşmişti. 8. yy. hilafete karşı ayaklanarak Şemkir'i tamamen yıkmışlardı.

Kadim şehir harabeleri yavaş yavaş sınırlarını ortaya çıkararak, Şemkir'in geçmiş yüzyılları ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. Fakat bu anıtın derinliklerinde henüz çözülmemiş çok sınırlar bulunmaktadır. ❁

Kaynaklar

1. Yakut el Hamavi. Mucamal-buldan (Azerbaycan'la ilgili bilgiler). Z.M. Buniyadov ve P.K.Juze'nin Arapçadan tercümesi. Bakü, 1983.
2. El İstahri. Yollar ve krallıklar kitabı. N.A.Karaulov'un Arapçadan tercümesi. 19.yy. yayını, Tiflis, 1901.
3. Ortodoks-Filistin kitabı, 7. Yayın, 1889.
4. Avalov E.K. Ortaçağ Şemkir'in kentsel yapısının yeniden oluşturulmasına. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisinin haberleri, 1980, No 4.
5. Baladzori. Ülkeler fethi kitabı. P.K. Juze'nin Arapçadan tercümesi. Bakü, 1927